

МИКОЛА ІЛЬНИЦЬКИЙ

ДОСВІТОК З ПІВНЯМИ І ТРИВОГОЮ,
АБО МІЖЧАССЯ ЯК ПРОГАЛИНА У ТЕКСТІ БУТТЯ

Імпульсом до цих роздумів послужив вірш Ігоря Муратова „В нас удосвіта...”. Власне, не так сам вірш, як його інтерпретація критиком Анатолієм Ткаченком. Прочитавши рядки

В нас удосвіта, у серпні
Півні піють о четвертій.
Ще не видно й вже не темно,
Десь – дрімотно, десь – недремно,
Й знати хочеться мені:
Сонце визирне чи ні?

критик пише:

Коли виходити тільки з номінативних значень вжитої тут лексики, то можна зробити висновок, що йдеться про таку собі сільську ідилію з півнями та напівжартівливим ваганням з приводу сходу сонця. Але коли зважити на час написання твору (1971), як і на те, що від 60-х по 1973-й (рік смерті І. Муратова) в Україні, хвиля за хвилею, перекочувалися чимраз репресивніші заходи щодо інакодумців, молодих, задерикуватих, гордих, волелюбних (а поет – фронтовик, лавреат Сталінської премії 1952 р.). І. Муратов був, як і чимало інших, на боці молодих, прояснював їх світобачення перед тими, кому „недремно...”¹.

Тут маємо, за словами дослідника, перехід «тексту – в контекст», а коли говорити мовою тогочасної критики, – у підтекст, розрахунок на сприйняття недомовленості, натяку. Цей підтекст вловлювали як читачі, на сприйняття яких поет розраховував, так і „недремні” – недарма у книзі *Вибраного* І. Муратова (Київ, 1980) цього вірша шукати марно.

У літературі часто трапляється, що якийсь образ, начебто цілком випадковий, стає формулою певного суспільного явища. Зокрема й стан між ніччю і ранком. І якщо у вірші І. Муратова маємо натяк на щось більше, аніж просто картину досвітку, то

¹ А. Ткаченко, *Мистецтво слова. Вступ до літературознавства*, Київ 1998, с. 223.

в повісті польського письменника Юзефа Мацкевича «Дорога в нікуди» та сама пора подана в іронічно-гротескному плані:

Застави спустошені, поверхня води відбиває місяць у повні: сплять піски, риба не плюсне, пес не гавкне. Тільки крапельини млинового колеса спадають постійно й монотонно. [...] Спить куркуль, ворог народу, спить по хлівах і стайнях приватна здобич селян, ланцог не забринить при стійлі².

Так в іронічній формі, за словами Александра Ф'юта, автор повісті демонструє „зіткнення двох цілком протилежних цивілізаційних форм чи, власне, цивілізації з антицивілізацією”³.

У Ю. Мацкевича півні, мабуть, теж сплять, не наважуються будити „куркуля”, щоб не проспав ранню годину. Очевидно, збагнули, що їм не вдасться виконати приписану віками функцію – розігнати всіляку нечисту силу, яка може вершити свої чорні справи тільки до „третьох півнів”. У цитованому вірші І. Муратова півні вже „відпіяли”, до того ж (у наступних рядках) „перші, другі, вже й останні”, але певності про настання ранку („сонце визирне чи ні”?) немає. Отже, перед нами втілення сили зла космічного масштабу на зразок гоголівського Вія, почерпнутого з української фольклорної свідомості, або ж самого Сатани, як у поемі Тодося Осьмачки *Поет*.

Втім, півні у вірші Муратова постають як атрибут чи радше супровідний мотив тієї таємничої небезпеки „надрання”, яку знала вже поезія раннього Середньовіччя, що засвідчує хоча б такий вірш анонімного автора XII чи XIII століття:

Коли нічка темна-темна
Та стежина потаємна,
Серце, чом не прийдеши ти?
Ніч мина, доба надрання,
Та не йде, за ким сумую,
Лихо ж мені, що люблю я
У моєму безталанні⁴.

Отже, ситуація з „піянням півнів” чи їх мовчанням є одним з індикаторів того стану природи, який „випадає” з усталеного колообігу.

Таку ситуацію можемо назвати «міжчассям», зависанням між полярними станами (станом „між”) і витлумачувати її як екзистенційну межу. Не дивно, отже, що стан, переданий у вірші І. Муратова, майже дослівно збігається зі станом, описаним у романі польського письменника Вітольда Гомбровича *Фердидурке*. Уже на перших сторінках твору автор вводить читача у ситуацію „між”. Герой твору, Юзьо, прокидається „о тій безлюдній і невиразній порі, коли ніч уже начебто скінчилась, а світанок усе ще ніяк не міг розгорітися”⁵. Дослідниця Мар’яна Гірняк не випадково трактує цю пору, як стан, що „викликає <жах небуття>, фіксуючи це „між” як щось таке, що реально існує. Юзьо усвідомлює, що наше існування на цьому світі є рухом,

² Цит. за кн.: А. Ф'ют, *Зустрічі з іншим / Переклад з польської Ярослава Поліщука*, Харків 2009, с. 181.

³ Там само, с. 172.

⁴ І. Качуровський, *Генерика і архітектоніка*, Київ 2005, с. 106.

⁵ В. Гомбрович, *Фердидурке*, Київ 2002, с. 325.

а відтак „між” стає пунктом, коли вчорашній день став минулим, а завтрашній ще не зрозуміле майбутнє”⁶.

Сприйняття майбутнього як стану „між”, як екзистенційної ситуації особливо характерне для української ситуації, у якій конкретний історичний момент перетікає у метафізичний вимір, змішуючи дійсність із маревом аж до пункту, де „останні світу межі”, де, як читаємо у вірші Б. І. Антонича „ніч на площі Юра”,

Північ чорна, наче вугіль,
попіл сну на очі сипле,
різьбить сріблом в довгі смуги
небо, до землі прилипле.

Дзвонить ніч на площі Юра,
хрест, неначе ключ могутній.
І стає, мов тінь похмура,
нерозгадане майбутнє.

Стан невизначеності може охоплювати не лише часові рамки, а й параметри топосу та етосу, то набуваючи вигляду одісеївських мандрів (*Еней і життя інших* Ю. Косача), то психологічного роздвоєння (один із магістральних мотивів української літератури ХХ ст.). Ситуація „міжчасся”, як і загалом стан „між”, вписується в ширшу філософську парадигму, яку можна назвати помежів'ям і яка описана уже в Платоновому *Бенкеті*. Формулює її жриця Діотима у діалозі з Сократом. Порівнюючи Сократове слово про Ероса з уснонародною традицією, вона стверджує, що є щось середнє між мудрістю і невіглаством, красою і потворністю, добром і злом. „Визнавши, – конкретизує вона, – що Ерос не прекрасний, а також і не добрий, не подумай, що він мусить бути потворним і злим, а вважай, що це щось проміжне між цими крайнощами”⁷.

Таким чином, маємо універсальну формулу зависання, хисткий місток, перекинений між двома полярними станами людини, ситуацію, що її загостило ХХ століття. Непевність, сумнів, розриви між біосом і соціумом охопили всі сторони життя і набули різних форм виразу, чи то буде „розсіяння” Жака Дерріди, чи „недужої провесни” Стефана Малларме (сонет *Відновлення*), що „прогнала дні зими, де творча тишина”, але не дала надії на творчу весну й асоціюється з передранням, коли

Тепліють присмерки під черепом у мене,
Що здавлений, мов гріб, залізним обручем.
І я, зажурений, уздрівши сон мигцем,
Бреду в поля й ліси на свято трав зелене.

Припавши до землі, я в ній чолом довбаю
Могилу для надій, де буз розкинув цвіт,
І жду, аж зла нудьга поймає мене до краю...
(Переклад Олега Зуєвського).

⁶ М. Гірняк, *Між Сциллою і Харибдою власної ідентичності* (за романом Вітольда Гомбровича «Фердидурке») // Цит. за рукописом.

⁷ Платон, *Сочинения*: В 3 т. Т.1, Москва 1970, с. 131.

Тут можемо говорити про провесну як про «ідеал» у специфічному в Малларме розумінні цього поняття. За словами Богдана Рубчака, «ідеал для поета стає на очах білою порожнечою всередині тексту буття»⁸. Цей простір зависання між вічністю і тимчасовістю, життям і смертю як антиноміями, породжує стан міжчасся як своєрідну сталість несталого, реальність примарного.

Коли повернутися у часовий вимір помежів'я в українській літературі, то виявимо його уже в Шевченковому „і день не день, іде й не йде” (*Три літа*): непереборна стіна незрушності в природі має суто психологічну мотивацію, бо день „не йде”, але „літа стрілою пролітають”.

Віктор Неборак трактує Шевченкові мотиви часоплину в історіософському плані і зіставляє їх з „міфо-космологічною одночасністю” Б. І. Антонича, зокрема в його вірші *Країна Благовіщення*, у якому, на його думку, прочитується Антоничеве розуміння Шевченкової візії пробудження України, її майбутнього⁹.

Країну Благовіщення Антонича годі звести до якоїсь логізованої схеми, годі випрямити образи, що постають мовби розмитими чи поставленими в опозицію („завія зелені” і „пожежа зелені”), але поступово рух сповільнюється, динаміка замінюється статикою, вірш завершуючись образом-формулою у третій строфі:

В ромашок спів слимак дороги ввився круто
і ранку кіш, що в ньому птаха – сонця помах.
Задума – не задума, смуток і не смуток,
це на країні цій трагічна паполома.

Тут варто зупинити погляд на вихідних елементах поетових асоціацій: „слимак дороги” асоціюється із застиглістю, попри те, що дорога призначена для руху, як і птаха, що уособлює сонце. Але коли „сонця помах” – явний оксиморон, то помах птаха мав би означати небезпеку якоїсь катастрофи, як в одній з картин литовського художника Миколаяса Чурльоніса, де крило велетенського птаха нависло над дитиною, що бавиться кульбабою. Але крило у вірші Антонича – сонячне, а в коші ховається небезпечна птаха з вогненным крилом. Втім, ранок ще не настав, птаха-сонце ще заховане в коші досвітку, ранок ще очікування. Очікування, треба сказати, дуже тривожне, коли передчуття його пов'язане з трагічною паполомою – покривалом, що ним накривали мертвих князів, як відомо зі *Слова о полку Ігоревім*. Ця деталь теж не випадково з'являється у тексті, вона символізує тривогу Антоничевого сприйняття майбутнього України, його „трагічної батьківщини”.

Коли під таким кутом зору аналізувати *Країну Благовіщення*, то в застиглість передсвітанкової задуми легко вловити рубіж, де сучасне зникає, стаючи прогалиною між минулим і майбутнім. Сучасна людина не вільна від міфологем, які склалися в архаїчних суспільствах, вона модернізує їх, припасовуючи до реалій сучасного світу, але міф при цьому зберігає роль моделі людської практики. Як стверджує Мірча Еліаде у праці *Люди, міфи і містерії*, „міф – це справжня історія, яка відбувалася на

⁸ Б. Рубчак, Майстер зористого „перекладу” // Зуєвський Олег. «Я входжу в храм...»: Поезії. Переклади. Статті. Матеріали для біографії, Київ 2007, с. 512.

⁹ В. Неборак, *Змістовий розгляд вірша Богдана-Ігоря Антонича „Країна Благовіщення”* // *Педагогічна думка*, 2009, № 3, с. 46.

початку часу і яка слугує взірцем для всіх типів людської поведінки¹⁰, на якій би стадії людство не перебувало. Поведінкова модель сучасної людини, на переконання антрополога, теж має міфологічний характер і пов'язана зі сприйняттям часу: вона має повернутися у великий час, час втраченого раю, а це веде за собою заперечення сучасності, конкретного історичного моменту як самоцінності й до сприйняття його лише як межі між минулим і майбутнім.

У поезії Б. І. Антонича первісний міфологічний час сприймається так, наче при створенні його ліричний суб'єкт був особисто присутній. У Т. Шевченка він присутній імпліцитно як неприйняття теперішнього стану речей, як протиставлення його героїчному минулому, зокрема часові козацьких походів у романтичних поемах. Безперечно, Шевченко у своїх поезіях постає як людина історичного, Антонич як метафізичного світосприйняття. Але спільним між цими типами є момент досвітку: у Шевченка день „іде не йде”, в Антонича – „задума – не задума, смуток і не смуток”.

Шевченкова візія України, розгорнута Антоничем у *Країні Благовіщення*, збагачена космічним виміром, який охоплює як формування, так і руйнування світів, вічне повторення циклів дочасності й кінцесвітності.

Що переважає у болючих рядках Шевченкового *Подраджання* (Осія. Глава XIV):

Погибнеш, згинеш, Україно,
Не стане сліду на землі,
А ти пишалася колись
В добрі і розкоші –

тривога за долю України, отже – історіософське начало чи метафізична основа? Так, історична тривога, ствердимо ми, бо ж уся поезія Шевченка напоєна цією тривоною, всюди відлунує історична реальність часу й обставин. Водночас присутня тут і «космологічна формула» циклічності руйнувань і відновлень, туга за втраченим добром і віра в його відновлення? Тугу за втраченим раєм („А ти пишалася колись / В добрі і розкоші”) змінює надія на відродження України (*Ісаія. Глава 35*), коли

І честь Кармінова і слава
Ліванова, а не лукава,
Тебе укріє дорогим
Золототканим, хитрошитим,
Добром та волею підбитим
Святим омофором своїм.

Чи не за аналогією до Шевченкової символіки Антонич назвав свою батьківщину „біблійною”, поєднавши цю характеристику з такими її знаковими прикметами як «вишні» й „соловейко” (*Вишні*). Отже, антоничівські космічні стихії в шевченківській темі приземлились, не втративши своєї „перстенової” кругоїдучості, підтверджуючи єдність у великих поетів часу особистісного, історичного і метафізичного.

Наша розмова почалася з розшифрування стану природи (передрання) у вірші Ігора Муратова як «знаку» конкретної історичної ситуації, що вивела нас на

¹⁰ М. Е л і а д е, *Мефістофель і андрогін*, Київ 2001, с. 125.

екзистенційний та онтологічний виміри. Якщо між історичним та онтологічним виникає розрив і утворюється тріщина, саме культура має відновлювати єдність, долати втрату перспективи.

Вона постає як Чаша Жертовна. Не випадково цей образ взятий назвою збірки Володимира Затулівітра, укладеної з творів померлого архіву поета, який передчасно й при загадкових обставинах пішов зі світу. У збірці є вірш, який разюче нагадує цитовані на початку цієї статті рядки Ігоря Муратова. Наче з того часу нічого не змінилося. Схожа ситуація – і разюча відмінність перспективи бачення:

В душі тремтіла тиша, як в струні,
і навіть півні вдосвіта... і навіть
щербаті півні у гіркій весні
перемирились у своїй неславі.
Що – сходило, що – з кореня повзло,
переупевнене в своїй потребі.
Всього було нам досить: і зело,
і качанисті верховіття в небі.
(„В душі тремтіла тиша...”)

Цей вірш уже не зможемо проінтерпретувати, відчитуючи в ньому конкретні реалії часу. Зате виразно бачимо, що створена поетом картина здобула нові виміри, посилила враження міжчасся, а водночас об'єднала земну і небесну сфери, історичний і метафізичний виміри, земне „зело” і „верховіття в небі”, та ще – непростий шлях від невіри до нової надії, між якими перебуває сучасна людина.

MIKOLA IL'NICKIJ

The Dawn with Roosters and Anxiety, or Betweenness as a Gap in the Text of Being

Summary

The paper represents the analysis of the situation of «betweenness» as the existential category, in which the concrete historical moment receives metaphysical dimension.